

BEVEZETÉS A GYERMEKKOR TÖRTÉNETÉBE

Új tudományágak születése

A gyermekkortörténet fiatal tudományág, születése e század hatvanas éveire datálható. Kialakulása és fejlődése ahhoz a – történetírásban lezajló – szélesebb folyamathoz köthető, amely az ember személyes kapcsolatrendszerének, gondolkodásmódjának és az ezzel összefüggő hétköznapi viselkedésének történetére irányította a kutatók figyelmét.

Az újfajta történelmi érdeklődés gyökerei mélyre nyúlnak vissza. A 19. századi német szellemtudományos ihletettségű történetírás képviselői – akiknek felfogására elementáris erővel hatottak a dél-német újkantiánus iskola képviselői, Windelband, Rickert, valamint Wilhelm Dilthey – a természettudományokban uralkodóvá váló pozitivisták módszereivel szemben a kritikai attitűd alkalmazását sürgették (Németh és Szabolcs, 2000). Windelband megkülönbözteti a „nomotetikus” és az „idiografikus” leképezést, vizsgálati módszert. Az előbbi a létre vonatkozik, ezért elemzést, kvantifikációt, megértést igényel, az utóbbi viszont a normákhoz kötődik, tehát megértést követel. Ennek az új szellemű megközelítési módnak köszönheti létét – egyebek között – Max Weber „megértő szociológia”-elmélete is (Botond 1991, 30).

A gyökerek közé tartozik továbbá a 20. század harmincas éveiben megalakuló francia „Annales-kör” működése, melynek tagjai már egy újfajta, szintetizáló (gazdaság- társadalom- és kultúrtörténeti irányultságú) történetírás iránt kötelezték el magukat. (Németh és Szabolcs 2000). Sokuk számára világossá vált, hogy tradicionális történetírás által elbeszélte „eseménytörténet” csak leegyszerűsítve és torzítva tükrözi vissza az emberi élet valódi történéseit. Eközben keveset mond az adott történelmi kor hétköznapijainak szereplőiről, az életüket öröm és bánat között élő hús-vér emberekről. Az Annales-kör multidiszciplináris törekvései, valamint az időközben kibontakozó angolszász „new history” (az új „társadalomtudományos” – elsősorban szociológiai orientációjú történetírás) a hatvanas-hetvenes évekre egy új – egyre népszerűbbé váló – történetírói paradigma kialakulásához vezetett.

E folyamat során az újfajta kutatói érdeklődés új kutatási témákra irányult, amelyek mentén néhány évtized alatt új *társadalomtörténelmi diszciplínák* születtek. Ezek közé tartozik – egyebek között – a *mentalitástörténet*, amelynek kutatása a hatvanas évektől vett nagy lendületet, mindenek előtt Norbert Elias – 1939-ben írt – civilizációelmélete újrafelfedezésének és publikálásának köszönhetően. Elias hatalmas forrásanyagra támaszkodva, meggyőző erővel mutatja be azt a folyamatot, amelynek során az emberi primum szükségletek kielégítéséhez kapcsolódó szokások (pl. az étkezéshez kötődő magatartásformák) megváltoznak, fokozatosan társadalmi kontroll alá kerülnek.

Az új diszciplínák közé tartozik a *mikrohistoria* is, melynek egyik legjelentősebb képviselője Carlo Ginsburg, aki elmúlt korok embereinek hétköznapijait, szokásait, életkörülményeit vizsgálja. „Egyre inkább arra irányul a figyelmünk, amiről elődeink hallgattak – írja A sajt és a kukacok c. könyvének előszavában. (A cím egy 16. századi itáliai molnár, Domenico Scandella sajátos kozmogóniai felfogására utal.) Az eretnek nézeteit fennen hangoztató – s ezért az inkvizíció figyelmét fátumszerűen magára irányító – molnár mikrokörnyezetének bemutatása során a korabeli falusi hétköznapi élet egész sor szokására, viselkedési formájára, attitűdjére derül fény. Az itáliai

reformáció folyamatát Ginzburg sajátos szemszögből (mintegy „alulnézetből”) mutatja be, a hétköznapok vallási küzdelmeit egy írni-olvasni tudó, ugyanakkor a tradicionális doktrínákban eleve kételkedő kisember nézőpontjából tárja föl.

A friuli molnár sajátos világképét a következő szavakkal mutatta be az inkvizíció előtt: „Azt mondtam, hogy véleményem és hitem szerint kezdetben káosz uralkodott mindeneken, vagyis a föld, a levegő, a víz és a tűz össze volt keveredve; s ez a tömeg idővel masszává formálódott éppen úgy, ahogy a sajt a tejben, s benne kukacok jelentek meg: ezek voltak az angyalok. A szentséges felség úgy akarta, hogy belőlük legyenek az Isten és az angyalok, s a számos angyal közé tartozott Isten is, aki szintén abból a masszából, ugyanakkor teremtett, és négy kapitánnyal, Luciferrel, Mihállyal, Gábriellel és Rafaelel együtt úrrá lett.” (Ginzburg, 1991, 57.)

A hétköznapi emberre és környezetére figyelő történetírás új diszciplínája a *család-* és a *gyermekkortörténet* is. Az előbbi főleg a mikrokörnyezet szociális aspektusaira figyel, a szocializáció, a szerepelsajátítás sajátos folyamatait kutatja a múltban, az utóbbi pedig elsősorban az egyes korok gyerekekkel kapcsolatos felfogását, gyerekek iránti attitűdjét vizsgálja. A gyermekortörténet így több szállal kötődik újabb keletű történeti tudományághoz: a *mentalitástörténet*hez és a *pszichohistóriához* (Botond 1991).

A gyermekortörténet bölcsőjénél

A gyermekortörténet önálló tudományággá szerveződése nem ment zökkenők nélkül. A tudomány fejlődéstörténetéről szólva egy könyvet szokás kiemelni, amelynek megjelenése (1960) előtt rendszeres gyermekortörténeti kutatásról nem beszélhetünk. *Philippe Aries* *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* (A gyermek és a családi élet az ancien régime korában) című könyve tehát alapvető fontosságú sajtósági cezúra e diszciplína önmagára eszmélésének folyamatában. A kronológia mégis megköveteli, hogy Ariest megelőzően szót ejtsünk egy korábbi fontos műről, mely több szempontból is megelőlegzi a francia történész téziseit.

Jan *Hendrik van den Berg* *Metablica* című könyvéről van szó (Berg 1956). Ez a könyv szinte teljesen kívül maradt a témával foglalkozók érdeklődési körén, noha Berg történeti elemzéseinek pontosságával és következtetéseinek határozottságával több esetben tútesz Aries művén. A holland szerző arra utal, hogy Rousseau előtt senki sem írt a felnőtté válás folyamatáról. A gyermek csak az ipari fejlődés évszázadaiban vált igazán gyermekivé. Nem a gyermek és a felnőtt változott meg ekkor, hanem az egymáshoz való viszonyuk alakult át. A 18. századtól kezdve a felnőtté válás szerepei egyre összetettebbé, a gyerekek számára egyre átláthatatlanabbá váltak. A gyerekek így egyre jobban kitolódott, a gyermekek tovább megőrizték gyermekies vonásaikat. Túl „gyermekiesnek” bizonyultak az olyan – felnőttek által létesített – intézményekben is, mint az iskola. Elmúltak azok idők, amikor a felnőtt létbe való átmenet magától értetődő folyamatként zajlott le. Az újkor megfosztotta a gyermekeket a felnőtté válás természetes belenövéstől, s egyben megkövetelte a gyerekek sajátosságai iránti fokozott figyelmet, a gyermekiség megértését. Ebből az egyre jobban sürgető igényből végül új tudomány született, a gyermekpszichológia: „Amikor Ellen Key 1901-ben felkiáltott, hogy kitört a gyermek évszázada, minden gyermek felsőhajthatott volna, hogy végre akad valaki, aki törődik velük; mert felfigyel arra a szomorú állapotra, amelybe a felnőtté válás bonyolultabbá válása miatt került gyermek és felnőtt egyaránt.” (Berg 1956, 98.)

Noha Berg elemzései kronológiailag megelőzték, a köztudat mégis *Philippe Aries* könyvének megjelenéséhez köti a gyermekortörténet születésének dátumát.

Aries életútja ellentmondások sorozatát tartalmazza. (A paradoxonok sokasága talán leginkább Rousseau-hoz teszi hasonlatossá.) Egyik életrajzírója a „francia történetírás utolsó dilettánsa”-ként aposztrofálja (Szapor 1987), aki befejezetlen egyetemi történész-tanulmányai

ellenére könyveivel kutatók sokaságát ösztönözte vitára. Politikai hitvallása a tradíciókhoz köti, mégis élete végén hatvannyolc mozgalmainak eszméivel érez rokonságot. Történész tanulmányai ellenére, egy rövid tanári pályafutás után hivatalnokként helyezkedik el. (A francia gyarmatok mezőgazdasági fejlődését elősegítő kutatóintézet dokumentációjának lett a vezetője.) Igazi „vasárnapi történész” – ahogy barátai nevezik. Szakmai kapcsolatok híján egyedül tájékozódik, saját maga alakítja ki kutatási módszereit. 1948-ban jelenik meg „Histoire des populations françaises et de leurs attitudes devant vi deputis le XVIIIe siècle” (A francia népesség és az étellel szembeni magatartásának története a 18. századtól) című könyve, amely sok tekintetben megelőlegezi későbbi nagy műveit. (Szapor, 1987)

Aries gyermekkorról szóló könyvében a következő téziseket fogalmazza meg:

1. A középkori ember nem rendelkezett egyértelműen körülírható gyermekkor-felfogással, nem volt jellemző rá a gyermeki sajátosságok iránti érzékenység. A gyermek attól kezdve, hogy megélt anyja, vagy dajkája gondoskodása nélkül, már a felnőttek társadalmának részévé vált.
2. A gyermekkor mint elkülönített életszakasz fogalma – és az ezzel kapcsolatos reflexió – a polgárosodás kezdetétől jelenik meg. Ettől kezdve azonban a gyermekek korábbi korlátlan szabadsága megszűnt. A család és az iskola egyre hevesebben törekedett nevelés útján való formálásukra. Aries téziseinek igazolására mentalitástörténeti, művészettörténeti, divat- és játéktörténeti elemzéseket végez.

1. Tételének megfogalmazásakor a francia történész a középkori mentalitás vizsgálatából indul ki. A differenciált gyermekkor-felfogás hiányát igyekszik illusztrálni, amikor az életkorok megjelölésével kapcsolatos sajátos középkori szokásokat elemzi. Utal arra a sajátos gyakorlatra, miszerint az életkorra vonatkozó kérdésre az egyének sokszor csak bizonytalan választ adtak, s ez a hezitáló tartózkodás később egyfajta illemszabállyá vált (Hány éves ön? – Tizenhárom, ahogy anyámtól hallottam) (Aries 1987, 14).

Noha számtalan traktátus foglalkozik a különböző életkorokkal (mint például kisdedkor, gyermekkor, fiatalkor, ifjúkor és öregkor), ezeknek a kategóriáknak a használata a legkevésbé sem következetes. A terminológiai esetlegesség éppúgy érvényes a latin nyelven írt értekezések esetében, mint a nemzeti nyelvű szövegekben. Általában a függőségben levő személyeket (mint például szolgákat, lakájokat, mesterlegényeket, katonákat) neveztek gyermeknek, fiúnak. A középkorban tehát az elkülönült életkori szakaszokról alkotott felfogás még nem alakult ki, ez a későbbi korok terméke. (Ugyanakkor máig élő szóhasználat őrzi a régi gyakorlatot: „Gyerünk gyerekek! – ma is buzdíthatja így a mester a legényeit, főnök a beosztottjait.)

Aries szerint a középkori mentalitás – a maival szemben – nem úgy tekintett a gyermekekre, mint sajátos értékekkel rendelkező lényre, aki már magában hordoz egy jövődöntő felnőtt embert (Aries 1987, 43). Az igen maga gyermekhalandóság egyfajta távolságtartó közönnyel vértette fel a szülőket. Montaigne-t idézi, aki „két vagy három gyermeket vesztett el a bölcsőből nem sajnálat, de harag nélkül” (Aries 1987, 170).

Sokat idézik Ariesnek azt a megállapítását, mely szerint a középkori festészet mintegy a tizenkettedik századig sem ismerte a gyermekábrázolást. Egy Ottó-korabeli miniatúrára hivatkozik a tizenegyedik századból, amelyen az evangéliumi jelenet látható: Jézus a kisdedeket hívja magához. A képen nyolc kisebb méretű, de felnőtt férfit ábrázol a művész akik híjával vannak minden gyermekies vonásnak. Aries levonja a következtetést: a tizenegyedik-tizenkettedik század emberében fel sem merült a gyermekkor ábrázolásának szükségessége (Aries 1987, 37).

A tizenharmadik századtól kezdve alakul ki a gyermekábrázolás a középkori egyházi ikonográfiában. Egyre gyakrabban ábrázolnak angyalokat fiatal fiúk képében, megjelenik a gyermek Jézus a Szűz gyermekeként, majd a tizenötödik-tizenhatodik századtól kezdve már a világi zsánerfestészeben is helyet kapnak a gyermekek: előbb családi körben, játszópajtásaik között, majd később a portréfestészetben.

A gyermekmotívum megjelenése a festészetben egy lassú folyamat kezdetét jelzi: noha a demográfiai viszonyok alig változtak a tizenharmadik és a tizenhetedik század között, és a

gyermekhalandóság továbbra is nagyon magas volt, mégis kialakulóban volt egy újfajta érzékenység, „a gyermeki személyiség iránti megnövekedett figyelem”. Ariès e folyamat mélyén a keresztényi erkölcsök térhódítását sejtí.

2. Noha a gyermekkorral kapcsolatos archaikus távolságtartó attitűd („a kicsi nem számít”) az újkorban is tovább él, a tizenhatodik-tizenhetedik századtól kezdve mégis egyre több jele figyelhető meg a „gyermekkor új felfogásának”. Az új felfogás elterjedése több új szokásban testesül meg:

a. A kisgyermek egyre gyakrabban válik – naivsága, kedvessége révén – a felnőttek számára mulatság, felüdülés forrásává. Előbb az előkelők, majd az alsóbb osztályokból kikerülő szülők egyre gyakrabban kényeztetik kisgyermeküket. A moralista szerzők többsége – így például *Montaigne* – egyre ingerültebben reagál a majomszeretet megnyilvánulásaira: „Nem tudom megérteni azt az érzelmet, amivel megcsókolják az alig született gyermeket, egy lélek, ami még nem mozdul, egy testecske, amelynek alakja sincs...” – panaszkodik a francia moralista (Ariès 1987, 173). Az új keletű kényeztető-babusgató magatartással tehát jól megfér a hagyományos távolságtartó attitűd.

b. Az újkor tehát felfedezi a gyermeknek a felnőttől eltérő sajátosságait. A moralisták azt sugallják a szülőknek, hogy gyermekük ártatlan, „törekeny és veszélyeztetett” teremtmény (Ariès), aki nevelésre szorul. Ez kétféle törekvés megerősödéséhez vezet. Egyfelől a szülők egyre inkább szeretnék megóvni esendő gyermeküket az élet szennyos oldalától. Így – Ariès szavaival élve – „konzerválják a gyermekkor”. Másfelől viszont – fel kívánván vértetni őket az élet veszélyeivel szemben – tudatosan és egyre következetesebben fejlesztik erkölcsét, jellemét. A gyermek értelmére hivatkozva követnek el mindent, hogy a kívánatos viselkedési szabályokat minél hamarabb elsajátítsa, s mihamarább felnőttként tudjon élni. Megszületik a gyermekek számára írt illemtankönyv műfaja. A „jól nevelt gyermek” ideáljának a megjelenésével viszont az újkor – a gyerekkor konzerválása mellett – egyben „öregíti” is a gyermeket.

c. Egy további új szokás megjelenése az egyre terjedő és egyre tömegesebbé váló intézményes oktatással kapcsolatos. A középkori iskolák (klerikusképző intézmények) nem különítették el a tanulókat életkoruk szerint. (Robert of Salisbury szavai szerint: „Láttam diákokat az iskolában. Számuk nagy. Látok közöttük különböző korú férfiakat: pueros, adolescentes, juvenes, senes.” (Ariès 1987, 182)) A korok keveredése később megszűnik, s ez párhuzamba állítható egy új intézmény, a kollégium (internátussal együtt működő latin iskola) megjelenésével. A kollégiumokban először a latin nyelv alapjaival ismerkedő fiatal gyerekeket különítették el, miközben viselkedésüket egyre szorosabb ellenőrzés alá vették. Később a magasabb tudományokkal foglalkozók számára is külön osztályokat szerveznek. Eközben eleinte a tudásban való előmenetel szintje szerint alakították ki a csoportokat, majd fokozatosan kialakult az életkorok szerinti differenciálás is, amely azonban hosszú időn keresztül esetleges maradt. (A mai értelemben vett évfolyamosztály mint iskolai keret csak a tizenkilencedik századra lett általánosan elfogadott.) Ezzel párhuzamosan a korábbi összevisszasággal párosuló szabadságot felváltotta egy újfajta zárt, szinte állandó kontroll alatt álló iskolai életforma, amely a gyerekeket kiszakította az iskolán kívüli életből. A gyerekek iskolai életét egyre több (és egyre szigorúbb) szabály határozta meg, egyre gyakrabban büntették a vétkeket testi fenyítéssel. A verés, amely kezdetben csak a kicsikre korlátozódott, egy idő után az egész diákságra kiterjedt. A korábbi parttalan szabadságot a szigorú alávetettség váltotta fel.

Ariès mellett és ellen

Ariès tézisei a kötet megjelenése után egy ideig kevés visszhangot váltottak ki az európai szakmai körökben. Nem így a tengeren túl. Amerikai történészek körében követőinek jelentős tábora alakult ki. Egyesek (mint például *Lawrence Stone*) elemzéseinek az értékeit emelték ki, mások (köztük *Urban T. Holmes*) korrekciónak vetették alá állításait, ismét mások pedig (*David Hunt*) újra elemezték forrásait, módosították következtetéseit. Követői közül *Edward Shorter* még tovább ment az Ariès által felfedezett ösvényen – de közben le is tért az általa felfedezett útról. Szerinte a gyöngédség és a szeretetteljes kötődés a gyermekhez csak a mai normális szülő gyermek kapcsolat

jellemzője. Korábban (egészen a huszadik századig) hagyományosan hétköznapi jelenség volt az anyai szeretet hiánya. *Shorter* itt voltaképpen abszurd módon megfordítja Ariés állítását, mely szerint a középkori csecsemőkkel szembeni érzelmi tartózkodás oka a magas moralitásban keresendő. Az amerikai kutató véleménye szerint a középkorban éppen ez az érzelmi és fizikai elhanyagolás vezetett a kiugróan magas csecsemőhaladósághoz. „A tradicionális anyai attitűdöt érdektelenség jellemezte az élő gyermek iránt, és apátia a gyermek halála esetén” – írja *Shorter* (*Shorter* 1977, 256).

Hevesen vitatja Ariés álláspontját *Linda Pollock*, aki a szülő-gyermek kapcsolatot vizsgálja 1500 és 1900 között (*Pollock* 1983). „Elfelejtett gyermekkor” című könyvében angol és amerikai szülők naplóját és levelezését elemezve rámutat, hogy a szülők gyerekeik iránti attitűdjei és magatartásformái sokkal kevésbé térnek el az egyes történelmi korokban, mint azt Ariés feltételezte. Az általa vizsgált gazdag primer forrásanyag tanúsága szerint igen kevés változás zajlott le a szülői gondoskodás és a gyermekek életmódja terén a 16-19. század között. A szülő-gyermek kapcsolat egyáltalán nem volt formális: a szülők figyelemmel kísérték gyermekük fejlődését, örömeiket lelték bennük, s iszonyú kínokat álltak ki haláluk esetén (*Pollock* 1983, 268). *Pollock* – elfogadva a *szociobiológia* alapállását – történelmi távlatokra is kiterjeszti a tételt, miszerint minden gyermek védtelenül és kiszolgáltatva jön a világra, s rászorul szülei segítségére ahhoz, hogy a társadalomba betagozódjék. A szülők számára pedig gyermekeik olyan lényt testesítenek meg, aki gyöngeségével és kiszolgáltatottságával igényli az ő segítségüket, felügyeletüket és nevelésüket ahhoz, hogy boldogulni tudjon az emberek között (*Pollock* 1983, 38). A szülők és gyermekeik egymás iránti kötődése tehát nem történelmi, hanem biológiai kategória.

Pollock álláspontját több más kutatás is alátámasztja. *Emmanuel Le Roy Ladurie* egy dél-francia falu hétköznapijait vizsgálta 1294-1324 között. Forrásanyagát az inkvizíció jegyzőkönyvei jelentették. A korabeli egyházmegye püspökében ugyanis felmerült a gyanú, hogy *Montaillou*-ban felütötte a fejét a kathar eretnokség. A vallatások közben fény derült a falu lakóinak szinte teljes privát életére, kapcsolataira, gyereknevelési szokásaira. Ennek alapján állítható, hogy *Montaillou*-ban az édesanyák gyengéd érzelmeket tápláltak gyermekeik iránt: csecsemőiket maguk szoptatták, nem adták dajkához őket, szinte állandó fizikai kontaktusban éltek velük. Fájdalmas volt számukra az elválás, ha el kellett szakadniuk gyermeküktől, a kicsi halála esetén pedig szörnyű fájdalmat életek át. *Ladurie* mikrohistóriai kutatásai tehát egyértelműen ellenpontozzák Ariés tézisének, miszerint a gyermekkor-felfogás hiányozott a középkorban (*Ladurie* 1997).

Ugyancsak Ariés felfogásának igazsága ellen szólnak *Shulamith Shahar* – szintén középkori gyermekségre vonatkozó – kutatásai. A gyermekek a középkorban (*Childhood in the Middle Ages*) című könyvében a virágzó és a késő középkor századainak gyermekképét vizsgálja. Tüzetesen bemutatja a középkor családtervezési gyermekgondozási és nevelési sajátosságait. Egyedülállóan gazdag forrásanyaggal dolgozik, amely felöleli a levéltári anyagokat, periratokat és halottkémi jelentéseket, korabeli magánlevelezést és más irodalmi emlékeket. Aprólékosan vizsgálja a csecsemőhaladóságot, a gyermekgyilkosságot, a kitevés, a rendkívül gyakori gyermekbalesetek okait és körülményeit. *Shahar* Ariés tézisének cáfolva azt az álláspontot képviseli, hogy nemcsak a gyermekkor koncepciója létezett már a középkorban is, de a bizonyítható, hogy a szülők kötődtek gyermekeikhez.

Ariés téziseivel vitatkozva dolgozta ki saját „pszichogenetikus” gyermekortörténelmi fejlődésmodelljét az amerikai pszichohistória meghatározó egyénisége: *Lloyd deMause*. „A gyermekkor története” (*The History of Childhood*) című tanulmánykötete 1974-ben jelent meg. A könyv bevezető tanulmányában *deMause* szívbemarkoló sorokkal ecseteli a régi gyermekek szenvedéseit: „A gyermekkor története rémálom, amelyből most kezdünk felébredni. Minél jobban visszafelé haladunk a történelmi korokban, annál több jelét találjuk a gyerekek elhanyagolásának, ... és annál nagyobb a valószínűsége, hogy a gyerekeket megölték, kitéték, kínozták, vagy szexuálisan bántalmazták.” (*deMause* 1977, 12). (Nem véletlen, hogy a könyv német fordítása a következő, igen kifejező címmel jelent meg 1977-ben: „Hört ihr die Kinder weinen? Eine psychogenetische Geschichte der Kindheit” – azaz: Halljátok a gyermekek sírását? A gyermekkor pszichogenetikus története.)

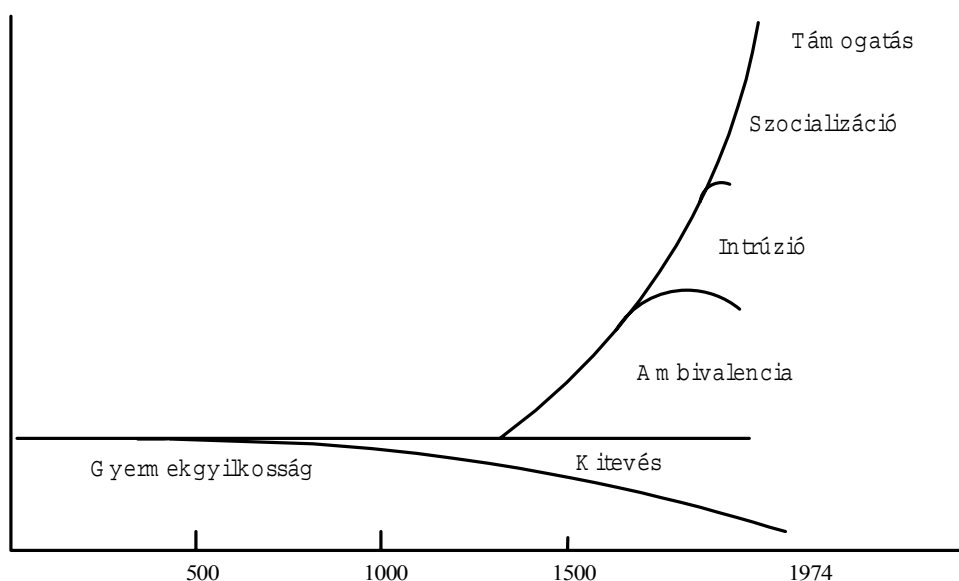
Az egyes történelmi korok gyermekfelfogását elemző tanulmánykötet bevezetőjében *deMause*

egy lassú, de következetes fejlődési folyamatot vázol fel, amely szerint a gyermekkor története a felnőtt és a gyermek egyre szorosabb közeledése egymáshoz. A történeti korokon átívelő fejlődés következtében általános javulás következett be a gyermekekkel való bánásmódban, mivel a szülők egyre alkalmasabbakká válnak rá, hogy megfelelően reagáljanak gyermekeik szükségleteire (Vajda 1997, 290-291).

DeMause alapvetően mélylélektani ihletettséggel rendelkező elmélete szerint három olyan alapvető reakciótípus létezett a történelem folyamán, amellyel a szülők gyerekeikkel kapcsolatos attitűdjét leírhatják:

1. **Projektív (kivetítő) reakció (projective reaction):** Az anyák saját tudatalattijukból táplálkozó félelmeiket, szorongásaikat vetítik újszülött gyermekükre.
2. **Fordított reakció (reversal reaction):** A gyerek ekkor sajátos „felnőtt-alakként” szerepel, olyan figuraként, aki a szülők saját gyermekkorában fontos szerepet játszott.
3. **Empatikus reakció (emphatic reaction):** A szülők ebben az esetben az empátia révén „belehelyezkednek” gyermekük szükségleteibe, és megkísérik kielégíteni azokat. (DeMause, 1977, 20)

Az amerikai pszichohistorikus teóriájának legismertebb eleme a szülő-gyermek kapcsolat fejlődését szemléltető ábra. Ezen az egyes történeti korszakokra vetíti ki a három alapvető reakciótípust úgy, hogy azok mindegyike domináns módon meghatározza az egyes időszakokat:

1. ábra: A szülő-gyermek kapcsolat evolúciója. (DeMause (1977) nyomán.)

Az ábrán bemutatott fejlődés a gyermekek meggyilkolásától az elfogadó, támogató attitűd térhódításáig terjed, ennek egyes lépcsőfokai a következők:

1. **Gyermekgyilkosság** (Az antikvitástól kb. Kr. u. 4. századig terjedő időszak): A szülők gyakran úgy szabadulnak meg a gyerekeikkel szembeni gondozási kötelességüktől, hogy a tudatalattijukból származó szorongásaikat és félelmeiket vetítik ki rájuk. Gyakori a gyermekgyilkosság, a kisdetek szakrális áldozatként való meggyilkolása. (Ilyen áldozat bemutatására került sor Karthagóban Kr. e. 210-ben, amikor a város falai alatt álló ellenséges hadaktól való megmenekülés reményében, az istenek engesztelésére 200 nemesi származású kisgyermeket áldoztak fel.) Emellett gyakori volt a

gyermekkel szembeni szexuális visszaélés, ez – deMause szavaival élve – a „fordított reakció” meglétére utal a szülő-gyermek kapcsolatban.

2. Kitevés (4–13. század): Miután a szülők felfedezték, hogy gyermekeik saját lélekkel megáldott teremtmények, csak úgy szabadulhattak meg saját kínzó projekcióiktól, hogy gyermekeiktől megszabadultak: szoptatós dajkához adták, kolostorba küldték, nevelőszülők gondjaira bízta, szolgának adták, szélsőséges esetben – főleg a leányanyák – elhagyták („kitevés”, depositio). A gyerek gyakran mint a gonosz megtestesülése jelent meg szülők tudatában, mindennapos volt a gyerekek verése.

3. Ambivalencia (14–17. század): Mivel még él a hiedelem, hogy a gyermek lelke a szülők kivetített bűnös tudattartalmainak „lerakódóhelye”, a szülők egyre nagyobb gondot kezdtek fordítani gyerekeik nevelésére, testük és lelkük alakítására. Úgy tekintettek a gyerek testére és lelkére, mint alakítható (és alakítandó) viasztömbre. A tizennegyedik századtól kezdve egyre gyakrabban jelennek meg gyermekek neveléséhez, „vezetéséhez” tanácsokkal szolgáló útmutató könyvek (regimen). Ezzel párhuzamosan – a moralista szerzők és egyes vallási irányzatok hatására – a tizenhetedik századra megszületik az „ártatlan gyermek” mítosza is. E két tendencia ütközőpontján a szülő-gyermek kapcsolatra távolságtartás és a kötődés ambivalenciája lesz jellemző.

4. Intrúzió (behatolás, birtokbavétel) (18. század): DeMause szerint ekkor már vége a szülői félelmek projiciálásának, akik ettől fogva arra törekszenek, hogy minél közelebb kerüljenek gyermekeikhez, s birtokba vegyék lelkük legmélyebb rétegeit is. A szülői kontroll egyre áthatóbb lesz, a gyerekeket korán engedelmességre szoktatják, de már nem verik őket öncélú rendszerességgel. Erre a korszakra a gyermekgyógyászat fejlődése jellemző, ami a tizennyolcadik századra a gyermekhalandóság csökkenését eredményezte.

5. Szocializáció (19–20. század közepe): Ekkorra már nem a gyerek akaratának minden áron való megtörése a cél, hanem az, hogy önként alávesse magát az együttélés normáinak, zökkenőmentesen beilleszkedjék a társadalomba. A tizenkilencedik században már az apák sem „alkalmi vendégek” a gyermeknevelés terén, egyre többször kapcsolódnak be fiaik és lányaik nevelésébe.

6. Támogatás, empátia (1950-től): A támogató szülői attitűd azon a felismerésen alapul, hogy a gyerekek mindig jobban tudják szüleiknél, hogy mire van szükségük fejlődésük egy-egy szakaszában. Ez a gyermekközpontú nevelés korszakának kezdete. A szülők behelyezkednek gyermekük lelki állapotába, hogy megérthessék őket és kielégíthessék szükségleteiket. A fegyelmezésre és a szokások alakítására irányuló törekvések ekkor már hiányoznak a nevelői gyakorlatból. Sok időre, nagy energia-befektetésre, és fejlett toleranciaérzékre van szükség ahhoz, hogy a szülők segítsenek gyermekeiknek abban, hogy azok elérhessék saját céljaikat. DeMause szavai szerint „mindaddig kevés szülő vállalkozott arra, hogy gyermekét következetesen ilyen módon nevelje” (DeMause 1977, 85). (A támogató szülői attitűd elterjedésében a huszadik századi reformpedagógiai és alternatív pedagógiai törekvések mellett igen nagy szerepet játszottak az új szellemben írt nevelési tanácsadók, mindenek előtt *Benjamin Spock* „Csecsemőgondozás és gyermeknevelés” című könyve. Spock 1945)

DeMause pszichogenetikai fejlődésmodellje hamarosan a szakmai viták keresztjébe került. Sokan támadják pszichoanalitikus szemléletmódja miatt, hogy emberi öszönletet helyezi az anyagyerek kapcsolat középpontjába. Nem tagadható ugyanakkor érdeme, mivel felfedezi, hogy az emberi pszichének önálló fejlődéstörténete van, amely összefüggésbe hozható a gyermekről kialakított kép történeti fejlődésével (Vajda 1997, 291). Ugyanakkor jól látható, hogy az általa kidolgozott fejlődési modell érvényességét bizonyítandó nem riad vissza attól sem, hogy történeti tényekkel önkényesen bányázzon. Elemzései sokszor felszínesek, némelykor hatásvadász eszközöktől sem riad vissza, hogy a gyerekekkel kapcsolatos abúzus rettenetét érzékeltesse. Figyelemre méltó az a diszkrépancia, amely az általa szerkesztett (s fentebb idézett) kötet bevezető tanulmánya és az

egyres történeti korok gyerek-imázsát bemutató értekezések között fennáll: deMause nagyvonalú teóriáját társszerzői több esetben nem igazolják. Egyik német kritikusa pedig egyenesen a gyerekattitűd fejlődésbe vetett túlzott hitét veti szemére. DeMause erőfeszítéseit „a megérthetetlen jelenségek megragadására irányuló naiv törekvés”-nek tartja, amelynek révén az amerikai pszichológus minden áron „használati utasítást” keres egy egyre inkább áttekinthetlenné, kezelhetetlenné váló korban. (Arnold 1980, 14).

DeMause kísérlete a gyermekfelfogás fejlődési vonulatának érzékeltetésére minden esetre tanulságos. Könyvei, pszichohistóriai tárgyú publikációi ösztönzően hatnak a gyermekortörténeti kutatásokra. Az általa kiváltott hatás éppolyan elementáris erejű, mit az Ari s-köteté. DeMause fejlődésemélete – hiába tagadja szerzője – mégis több ponton közös Ari s felfogásával. Ha összefoglaljuk a két gyermekkor-konceptió jellegzetes jegyeit, a hasonló és eltérő vonások jól szembe ötlenek:

1. Közös vonás kettejük felfogása között, hogy mindketten úgy vélik: a szülők és gyermekek közötti kötődés történeti fejlődési folyamat eredménye. Az újkor előtt a szülők kevésbé érezték magukhoz közelinek a gyermekeiket, mint attól fogva.

2. Eltérően ítélik meg viszont a középkori (és azt megelőző) korok gyermekképét. Aries úgy látja, hogy a középkori felnőttek nem ismerték fel a gyermekkor sajátosságait. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a gyerekeket elhanyagolták, elhagyták vagy megvetették volna (Aries 1987, 169). Sőt a gyermekek bizonyos értelemben boldogabbak voltak az „ancien régime” korszakában, mint később. Ahogyan maga DeMause is rámutat kettejük felfogásának különbségére: Ari s úgy véli, hogy „a gyermek a tradicionális társadalmakban boldogabb volt, mert szabadsága birtokában szabadon érintkezhetett különböző osztályokba tartozó és különböző életkorú emberekkel. Az újkor kezdetekor egy új állapot jött létre, a gyermekkor”, amely elrabolja a gyermekek eredendő szabadságát és megismerteti őket a család zsarnokságával, a vesszővel és a karcerral. (deMause 1977, 18). DeMause viszont tagadja az újkor előtti gyermekek idilli szabadságát. Ahogyan azt pszichogenikus fejlődést bemutató modelljén is láttuk, szerinte az újkor előtti gyermek fizikailag kiszolgáltatott, alávetett helyzetben volt, gyakoriak voltak a vele szemben elkövetett visszaélések. A gyermekkor története – e felfogás szerint – a szülő és a gyerek lelki közeledésének története.

3. Egyező vonás e két modell közt továbbá az, hogy mindketten úgy látják: a gyermekkor átalakulása az újkor hajnalán nem egy csapásra ment végbe. DeMause az ambivalencia korszakának nevezi a tizenegyedikétől tizenhetedik századig terjedő időszakot, amelyben a szülő és gyermek közötti új keletű kötődés érzelmével a hagyományos távolságtartás egyaránt jellemző. Aries hasonlóan fogalmaz, amikor gyermekükben örömet lelő újkori szülők ingadozó attitűdjéről szólva úgy fogalmaz, hogy a gyermekek iránti vonzalom, „egy bizonyos közömbösséggel, vagy inkább a hagyományos közömbösséggel” párosul (Aries 1987, 172). (Egyik példája egy nagyszülőről szól, aki unokája halálhírének hallatán „nagyon bánatos, és azt mondja, soha nem lesz már ilyen szép unokája.)

4. Eltérő az újkor és az utána következő történeti korok gyerekattitűdjének a megítélése is kettejük között. DeMause fejlődésről beszél, amely az elutasítástól az empatikus, elfogadó szülő-gyerekek kapcsolatig ível. Aries híres gyermekkönyvében nem foglalkozik a tizenhetedik századot követő korszakokkal. Egy másik írásában viszont, amelyben a demográfiai változásokból kiindulva a jelenkorig folytatja az elemzést, a gyerekkor szerepének csökkenését diagnosztizálja. (E tanulmányra a következőkben még visszatérünk.)

A gyermekortörténet-írás klasszikusai, mint Aries és deMause viszonylag kevés figyelmet fordítanak a 18-19. századi gyermekattitűd alakulására. Minden esetre tanulságos Aries okfejtése arról, ahogyan az újkori szülők egyre nagyobb gondot fordítanak gyermekeik életre való felkészítésére. Ennek a felkészítésnek a színtere pedig egyre inkább az iskola lesz. Az iskola azonban kiragadja a gyermeket saját világából, s helyette egy pedáns fegyelemre épülő zárt világba veti. Éppígy alakul át a szülők korábbi közömbössége egy újfajta „kínzó szeretetté”, a gyerek minden-áron-való nevelésében, felnőtt-életre való felkészítésében ölt testet. A szülők és az iskola megnövekedett nevelői aspirációit jól érzékelteti deMause is, amikor a gyerek lelkébe való erőszakos

behatolást, az „intrúzió”-t eseteli. De ide sorolható a következő időszak is, a 19. század, amely továbbra is a szocializációban, a gyermek társadalomba való beillesztésében látja a szülők és az iskola fő célját.

Hogy az intruzív és szocializációs hatások mennyire fonák és manipulatív módon jelentkeznek a 18-19. században, azt a gyermekkortörténeten és a pedagógia történetén belül egy újabb irányzat, a „fekete pedagógia” történetével foglalkozó kutatók igazolják. A fekete pedagógia legismertebb képviselője *Katharina Rutschky* német pedagógiatörténész és *Alice Miller* svájci pszichológus (Miller 1980). Rutschky híres könyvében (Schwarze Pädagogik, 1977) a „felvilágosult” polgári pedagógia több jelentős képviselőinek eredeti szövegeit közli és elemzi, és ezeken a forrásokon keresztül mutatja be a 18-19. század gyermekfölfogásának antihumánus jellemzőit, az ésszerűnek kikiáltott pedagógiai eljárások visszasságait. A forrásszövegeket különböző címek alatt gyűjti csokorba (mint például „Pedagógiai iniciáció”, „A gyermek pedagógiai úton való előállítás”, „Felkészítés a katasztrófára”, „A szadizmus racionalizálása”), és meggyőző erővel mutatja be, hogy mennyire képmutató és hamis az a nevelő szándék, amely ezekből a szemelvényekből elősejlik. Nevelésre voltaképpen nem is a gyermeknek van szüksége. A felnőtt nevelő követeli, hogy nevelhessen, aki ilyen módon akarja kiélni elfojtott gyermekellenes ösztöneit. (A gyermek pedagógiai úton való előállítás című fejezetben összegyűjtött forrásokból például kitűnik, hogy ezek a szerzők a gyermekkort egyfajta betegségként kezelik, amelyből a gyerekek mielőbb ki kell gyógyítani. Az iskolába lépő gyerek csak teljesen tudatlan lehet. Az iskolai nevelés egyre jobban kiterjeszkedik, s egyre jobban ellenőrzése alá vonja a gyermek teljes életét.)

Újabb a „fekete pedagógia” kutatói a pedagógiai gondolkodás történetének klasszikus tekintélyeit is kikezdi. „A gyermek-alattvaló” (Untertan Kind, 1987) című könyv szerzője, *Carl-Heinz Mallet* például – többek között – Francke, Rousseau és Pestalozzi életrajzát és pedagógiai írásait újra vizsgálva és értelmezve jut meglepő következtetésekre. Francke nevelőintézetében a verés és az állandó kontroll a hétköznapi élet része volt, Rousseau manipulált helyzeteket teremt növendékének, aki így egy-egy színjáték beavatatlan szereplőjévé válik, Pestalozzi saját gyermekét embertelen módon nevelte, az általa alapított intézetek a vezető alkalmatlansága miatt mentek csődbe (Mallet 1987). Ez csupán néhány kiragadott példa. Mallet vitathatatlan túlzásai mellett könyve mindenképpen figyelemfelhívó jellegű: a pedagógia, a nevelés történetének nagyjait is újra kellene értelmezni, lehántani róluk az évszázadok alatt rájuk tapadt mítoszokat, félrevezető címkéket.

Izgalmas kérdés lehet az is, hogy vajon hogyan látják a mai gyerek helyzetét a gyerekkor történetével foglalkozó kutatók. DeMause 1950-ig terjedő elemzéseit egyik követője, *Otto Hansmann* folytatja, és két újabb szakasszal toldja meg a pszichogenikus modellt lépcsőit (Hansmann 1995):

A változó gyerekkor (kb. 1960-tól): Fogyasztó gyerekek: a gyerek ekkortól már a konzum-, szabadidő- és szórakoztatóipar céltáblája. Gyökeres változások zajlanak le a hagyományos életmódban (időbeosztás, lakóterek, étkezési szokások stb.).

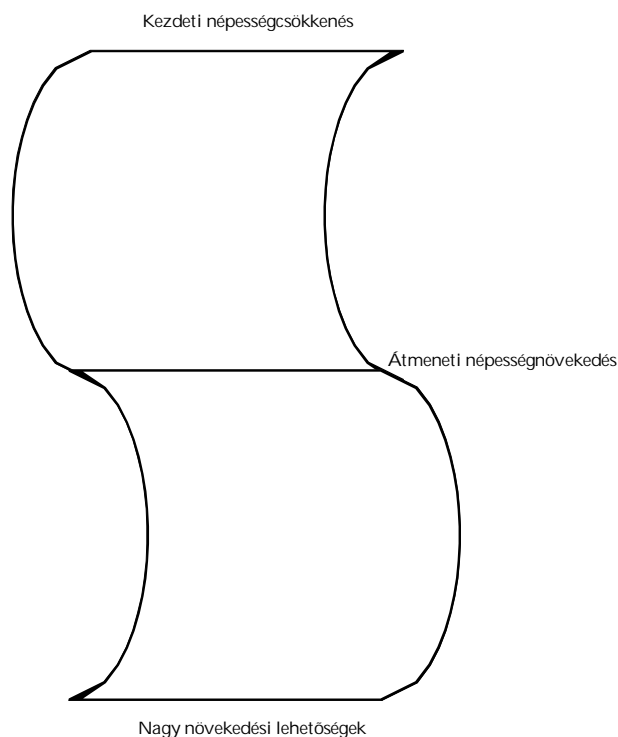
Az elveszett gyerekkor (kb. 1980-tól): A gyerekkor krízise: a gyerekkor eltűnik, a család összeomlik, a tömegkommunikációs eszközök radikálisan átformálják a hagyományos értelemben vett gyermekkort (Hansmann 1995, 126).

Nemcsak Hansmann figyelme fordult e máig ívelő fejlődési vonulat utolsó szakaszai felé. Több újabb keletű könyv foglalkozik ezzel a témával. A gyerekkor átalakulását, eltűnését diagnosztizálja – többek között Marie Winn (*Children without Childhood*, 1981 – Gyermek a gyerekkor nélkül, 1990) és Neil Postman (*The Disappearance of Childhood*, 1982). Mindkét kötet igen lehangoló képet fest a gyerekkor kiüresedéséről, a gyermekek lelkét fenyegető hatásokról. Winn szerint például a szülők féltelmei közt szerepel a „tizenéves farkasember” mítosza – azaz egyre jobban tartanak gyermekük kamaszkori fékezhetetlen indulataitól. Az amerikai szerző riasztó látetelet ad a hatvanas évek Amerikájában lezajló mentalitásbeli változásokról. A gyerekek túl hamar szembesülnek a felnőttek világának lelket torzító hatásaival, így ők maguk is szinte egy

csapásra vesztik el gyermekies vonásaikat, s átmenet nélkül felnőtté válnak. Winn az „új középkor” eljövételéről beszél, amikor riasztó párhuzamot fedez fel, az Aries által ábrázolt középkori gyermekfelfogás és az új gyermekkor egyre ridegebb, agresszív módon felnőttes magatartásformái között (Winn 1990, 272).

Történeti demográfia és gyerekkortörténet

Fentebb már történt említés Aries újabb keletű tanulmányáról, amelyben demográfiai folyamatok elemzése révén diagnosztizálja a mai gyerekkor negatív irányú változását. A történeti demográfiai folyamatok összekapcsolása a mentalitásban, az ember- és gyermekfelfogásban lezajló változásokkal nem új keletű törekvés. Noha nem tartozik a szorosán vett gyerekkortörténeti szakirodalom körébe, ilyen irányú rendszeralkotó kísérlete miatt mégis érdemes megemlíteni *David Riesmann* könyvét, mely „A magányos tömeg” címmel jelent meg. (The Lonely Crowd, 1961 – Magányos tömeg, 1968). Riesmann a nyugati országok demográfiai változásainak történetét vizsgálva egy „S alakú” görbéhez hasonlítja a változások tendenciáit. Ennek alapjául szolgáló horizontális vonalszakasz azt az időszakot jelöli, amikor a népesség nem növekszik, a születések és halálozások száma igen magas, de megközelítően egyenlő. Az ilyen helyzetben levő társadalmakra a „nagy növekedési lehetőségek” jellemzőek, mert ha a magas mortalitást valamilyen tényező (pl. az élelmiszer-termelés növekedése, új gyógyászati eljárások stb.) csökkenti, akkor a népesség száma robbanásszerűen növekedhet. Riesmann szerint ez az időszak Európa nyugati felén a 17. századig terjed. Az „S” görbe felfelé ívelő vertikális szakasza a lökészerű népességnövekedés időszakát jelzi. A demográfiai szakirodalom ezt nevezi az „átmeneti népességnövekedés” periódusának, amelyben a születések száma növekszik, a halálozás pedig csökken. Ez a korszak a 19. századig tart. Ezt követően – az „S” görbe felső horizontális szakaszán – mind a születés, mind a halálozás arányszáma alacsony, így ezek a társadalmak fokozatosan elöregszenek. Ezt a máig ívelő szakaszt nevezi Riesmann „kezdeti népességcsökkenés” periódusának (Riesmann 1983, 65-66).

2. ábra: A demográfiai változások tendenciái Riesmann szerint

Riesmann szerint az egymást követő *három korszak* emberképe és mentalitása is különböző. Az első szakaszban (nagy növekedési lehetőségek szakasza) az emberek szeretnek a hagyományok szerint élni. Ez a „*tradíciótól irányított*” embertípus. A második, nagy népességnövekedéssel járó periódusban az emberek társadalmi karaktere a kicsi gyermekkorban beléjük plántált célok és értékek szerint alakul. Őket nevezi Riesmann „*belülről irányított*” embereknek. A harmadik szakasz kezdeti népességcsökkenése olyan embertípust termel ki, amely a korábbiaknál jóval érzékenyebb a többi ember igényeivel, elvárásaival szemben. Az ilyen, szociálisan érzékeny embereket nevezik „*kívülről irányított*”-nak.

Riesmann e három embertípus szülői attitűdjeit és gyermekfelfogását is elemzi – ezek a fejtegetések kötődnek eredeti témánkhoz. A *tradíciótól irányított* időszakban a gyermekek nagyon hamar éretté válnak a felnőtt szerepre. A társadalmi mobilitás igen alacsony, a szülők arra nevelik gyermekeiket, hogy őket kövessék. A gyerekek lelkének formálódását az egész kiterjedt család és az azt magukba foglaló tágabb közösségek végzik. A gyerek élete során olyan problémákkal szembesül, amelyek megoldására otthon már látott példát. A *belülről irányított* korszak gyermeke viszont már egyre kevésbé tekintheti modellnek szülei szerepét. Új célok születnek. A szülők már nem tudhatják pontosan, milyen életforma vár gyerekeikre. Arra azonban ügyelnek, hogy gyermekeik alkalmazkodását ne bízzák a véletlenre. Különösen a protestáns szülők tartják létfontosságú célnak, hogy oktatással-neveléssel gyermekeik lelkébe olyan „iránytűket” helyezzenek el, amelyek révén azok egy előre pontosan nem látható cél felé is „nyílegyenesen elrepülnek”. Ugyanakkor az ilyen puritán szülői attitűdből szinte teljesen hiányzik az engedékenység és az oldottság. (A puritán szülők nevelési attitűdjeiről és szokásairól érzékletes képet rajzol Max Weber A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme című könyvében. Weber 1982) A *kívülről irányított* korszakban a tradicionális tekintélyek érvényét már kikezdték a változások. A társadalmi viszonyok túl bonyolultak már, a sok változás gyors alkalmazkodást kíván. A szülők már nem rendelkeznek kikezdetlenül biztos etikai „iránytűkkel”, amelyeket gyerekeik kezébe adhatnának. Legfeljebb tanácsot adhatnak nekik az egyéni érvényesüléshez. A szülők igyekeznek elfogadni gyermeküket olyannak, amilyenek. Riesmann szavaival élve ezek a szülők „gyermekik lelkébe radart szerelnek fel, nem arra a célra, hogy viselkedésüket meghatározott irányba vezesse, hanem arra, hogy kipuhatojta mások cselekvéseit, különösen a szimbolikus cselekvéseket” (Riesmann 1983, 113).

Mindezek után most már érdemes visszatérni Aries fent említett tanulmányára, amely a nyugati társadalmakban bekövetkező népességcsökkenés okait és következményeit vizsgálja (Aries 1980, 645-650). A tizenkilencedik és huszadik századi fejlett nyugati országok demográfiai viszonyait szemügyre véve feltűnő, hogy a „kis család” modellje – különösen a középosztályon belül – egyre népszerűbbé vált. Különösen a kontraceptív módszerek terjedésének köszönhető, hogy ezekben a társadalmakban a születések száma – a tizenkilencedik század végétől kezdődően – egyre csökken. Az 1930-as évek Nyugat-Európájában általánossá vált a „kis család”.* A születési ráta közel százszázalékos csökkenésének folyamatát új jelenség akasztotta meg az 1940-es és 1950-es években: az ún. „baby-boom”. A szülési kedv fellendülése főleg a közép- és felső osztályokban volt tapasztalható, az alsóbb rétegek körében ezzel szemben továbbra is alacsony volt a születések aránya. Így ezekben az évtizedekben egy sajátos „U” alakú görbe jellemezte a születésszám és a társadalmi státusz közötti összefüggést. A második világháború utáni fellendülés idején a fejlett társadalmakban felértékelődött a család, az emberek egyre a meghitt családi körben keresték személyes boldogságukat. A gyermekvállalás is bekerült a legfontosabb értékek körébe. A gyermek mint „király” a családon belül joggal érezhette, hogy vágytak rá, hogy fontos a szüleinek. Később azonban a legfiatalabb anyák ebben a generációban már túlzott tehernek érezték a sorozatos gyermekszülést és a háziasszonyi szerepet. Elkezdődött a „tabletták”, a fogamzásgátlás korszaka. Így azután a „baby-boom” rövid közjáték után ismét folytatódott az 1930-as években megszakadt folyamat, amely a születések számának további csökkenésében öltött testet. Ari s felsorolja azokat

* Neil Postman idézett könyvében utal arra, hogy ez a jelenség az Amerikai Egyesült Államokban is lezajlott. 1930-ban egy családban átlagosan 4,1 személy élt, a könyv írásakor (1982) már csak 2,8. (Postman 1999, 138)

az okokat, amelyeket a közhiedelem gyermekvállalási kedv csökkenése okaiként tart számon: 1. a hedonizmus, a kötelezettségek nélküli élvezetek iránti igényt, 2. az egyéniség kibontakozása és „virágzása”, amely a nőket visszatartja attól, hogy a gyermeknevelésre fordítsák életük jó részét, 3. a bizonytalan jövőtől való félelem, amely leginkább az atomháború rémképében ölt testet.

Aries ezeket az okokat nem tartja kielégítő magyarázatnak. Úgy véli, hogy mélyebb összefüggés tapintható ki a *születési ráta* hosszabb időszakra kiterjedő mintája és a *gyermek iránti attitűd* között. A születési ráta csökkenésének azt a folyamatát, amely a 19. század végén kezdődött és az 1930-as évekig tartott a gyermekbe való mérhetetlenül nagyarányú érzelmi és finansiális befektetés váltotta ki. A születési arányszám jelenlegi csökkenését viszont pont az ellenkező attitűd érvényesülése okozta. A „gyerek-királyok” korszaka elmúlt. A jelenleg szülők életében a gyermekek már kisebb szerephez jutnak, mint elődeikében. Régebben a bizonytalanabb fogamzásgátlási módszerek mellett, ha bekövetkezett a terhesség, a szülők általában elfogadták a gyermeket. Ma már – jóval biztosabb fogamzásgátlási eljárások alkalmazásakor – egy mégis bekövetkező nemkívánatos terhességet már nem tolerálnak, s az abortuszt választják. Az új jelenség tehát a nem kívánt gyermek elutasítása. Ennek pedig az új kontraceptívumok alkalmazásánál mélyebb okai vannak. A gyermek vállalása már nem csupán az egyedüli lehetőség egy fiatal pár jövőre vonatkozó terveiben, hanem csupán egy a lehetőségek közül. Ez a döntő különbség a száz esztendővel korábbi felfogáshoz képest (Aries 1980, 649-650).

Ariesnek ez a magyarázata több ponton összeeseng azzal az értelmezéssel, amelyet – többek között – Winn és Postman nyújt az „elveszett gyermekkor”-ról. Véleményük szerint a fejlett országokban a szülők nagy része egyre kevesebb időt fordít gyermekei nevelésére. Helyüket a kortárs csoportok és a tömegkommunikációs eszközök (elsősorban a televízió) veszik át. Ezek azonban nem a gyermeki értékek megőrzésére és fejlesztésére törekszenek, hanem egy koravén, felnőtt modell sulykolásával deformálják a képernyő előtt egyre több időt töltő gyerekek lelkét.

Irodalom:

- Aries, Philippe(1960): *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Éditions du Seuil, Paris, 1960. Magyarul a *Gyermek, család, halál* című kötetben. Gondolat, Budapest, 1987.
- Aries, Philippe (1980): *Two Successive Motivations for the Declining Birth Rate in the West*. *Population and Development Review*. **6**. 645-650.
- Arisztotelész (1994): *Politika*. Budapest, Gondolat.
- Arisztotelész (1997): *Nikomakhoszi Etika*. Budapest, Európa.
- Arnold, Klaus (1980): *Kind und Gesellschaft in Mittelalter und Renaissance*. Ferdinand Schöningh, Paderborn.
- Augustinus (1987): *Vallomások*. Gondolat, Budapest.
- Bartos Tibor (1989): *Franklin Benjámín*. In: *Franklin Benjámín számadása életéről*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Boreczky Ágnes (1997): *A gyermekkor változó szinterei*. In Németh András: *Nevelés, gyermek, iskola és Boreczky Ágnes: A gyermekkor változó szinterei*. Eötvös József Kiadó, 1997.
- Boreczky Ágnes (2000): *Magyarországi családváltozatok 1910-1990*. ELTE TFK Neveléstudományi Tanszékének Közleményei, Budapest.
- Botond Ágnes (1991): *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Comenius (1959): *A látható világ*. Magyar Helikon, Budapest.
- Csete Balázs: (1993): *A jászkiséri gyermek élete a születéstől a házasságig*. Szolnok, Jász-Nagykunszolnok megyei Múzeumok Igazgatósága.
- Delumeau, Jean (1997): *Reneszánsz. Európa kultúrtörténete*. Osiris, Budapest.

- DeMause, Lloyd (1974): *The Evolution of Childhood*. In deMause (ed): *The History of Childhood*. The Psychohistory Press, New York. Németül: *Hört ihr die Kinder weinen? Eine psychogenetische Geschichte der Kindheit*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1989. Magyarul in Vajda Zsuzsanna-Pukánszky Béla (szerk.): *A gyermekkor története*. Szöveggyűjtemény. Eötvös József Kiadó, Budapest, 1998.
- DeMause, Lloyd (1998): *A gyermekkor története*. In: Vajda Zsuzsa - Pukánszky Béla: *A gyermekkor története*. Szöveggyűjtemény, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 13-41. p.
- Elias, Norbert (1982): *Über den Prozess der Zivilisation I-II*. Suhrkamp Taschenbuch Verlag, Frankfurt (Main). Magyarul: *A civilizáció folyamata, gondolat*, Budapest, 1987.
- Erasmus (1913): *A gyermek nevelése. A tanulmányok módszere*. Fordította: Péter János. Budapest.
- Erikson, E. (1963): „Eight Stages of Man”, in: *Childhood and Society*, New York.
- Fináczy, E. (1906): *Az ókori nevelés története*. Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Budapest.
- Fináczy, E. (1919): *A renaissancekori nevelés története*. Budapest, kiadja Hornyánszky Viktor.
- Fináczy, E. (1926): *A középkori nevelés története*. Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Fináczy, E. (1927): *A újkori nevelés története*. Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Franklin Benjámín (1989): *Számadása életéről*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- French, Valerie (1998): *A gyermek hatásának története: ókori mediterrán civilizációk*. In: Vajda Zsuzsa - Pukánszky Béla: *A gyermekkor története*. Szöveggyűjtemény, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 42-66. p.
- Ginzburg, Carlo (1976): *Il formaggio e i vermi*. Giulio Einaudi, Torino. Magyarul: *A sajt és a kukacok*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991.
- Greven, Philip (1977): *The Protestant Temperament. Patterns of Child-rearing, Religious Experience, and Self in Early America*. Alfred A. Knopf, New York.
- Hahn István - Máté György (1972): *Karthago*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Hansmann, Otto (1995): *Kindheit und Jugend zwischen Mittelalter und Moderne*. Deutscher Studien Verlag, Weinheim.
- Holmes, Urban, Tigner (1968/69): *Medieval Children*. In *Journal of Social History*. 2. 164-172. p.
- Hunt, David (1970): *Parents and Children in History. The Psychology of Family Life in Early Modern France*. New York.
- Imhof, A. E. (1992): *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért nem boldogulunk mi ezzel...* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kákosy L. (1993): *Ré fiai*. Budapest.
- Kéri Katalin (szerk.): *Távoli tájak, ismeretlen gyermekek*. Janus Pannonius Tudományegyetem, Tanárképző Intézet, Pécs, 1997.
- Kleper, Scott, J. (é. n.): *Social abandonment of children in renaissance Italy and England*. url: <http://www.stanford.edu>
- Komáromi Gabriella (2000): *Megtört a jég. Élet és Irodalom*, XLIV. évf., 13. szám.
- Komoróczy Géza (1983): *Fénylő ölednek édes örömeiben. A sumer irodalom kistükrébe*. Budapest, Európa.
- Ladurie, Emmanuel La Roy (1994): *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*. Éditions Gallimard, Paris, 1994. Magyarul: *Montaillou, egy okszitán falu életrajza*. Osiris, Budapest, 1997.
- Ladurie, Le Roy (1997): *Montaillou*. Osiris, Budapest.
- Lenzen Dieter (1985): *Mythologie der Kindheit*. Rowolts Taschenbuch Verlag, Reinbek bei Hamburg.
- Lyman, Richard, B. (1998): *Barbárság és vallás: késő római és kora középkori gyermeknevelési szokások*. In: Vajda Zsuzsa - Pukánszky Béla: *A gyermekkor története*. Szöveggyűjtemény, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 67-87. p.
- Mallet, C. H. (1987): *Untertan Kind. Nachforschungen über Erziehung*. Ullstein Sachbuch, Frankfurt am Main, Berlin.
- Miller, Alice (1980): *Am Anfang war Erziehung*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- Németh András és Szabolcs Éva (2000): *A neveléstörténeti kutatások főbb nemzetközi tendenciái, új kutatási módszerei és eredményei*. Kézirat.
- Péter Katalin (1996): *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Budapest.

- Platón (1984): Összes művei. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Pollock, Linda (1983): *Forgotten Children. Parent-child relations from 1500 to 1900.* Cambridge University Press, London, New York.
- Pollock, Linda (1989): A gyermekekkel kapcsolatos attitűdök. In: Vajda Zsuzsa - Pukánszky Béla: A gyermekkor története. Szöveggyűjtemény, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 176-210. p.
- Postman, Neil (1982): *The Disappearance of Childhood.* Delacorte Press, New York. Németül: *Das Verschwinden der Kindheit.* Fischer Taschenbuch Verlag, 1999.
- Przywara, E. (1958): *An Augustine Synthesis.* New York.
- Pukánszky Béla (1999a): „Utazás a szobában” – Gyermeküket tanító apák a XIX. században. *Magyar Pedagógia*, 1. szám, 97-106. p.
- Pukánszky Béla (1999b): Gyermeknevelési elképzelések a 19. században. *Műhely*, 5-6. szám, 169-174. p.
- Pukánszky Béla-Németh András (1999): *Neveléstörténet.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pukánszky Béla (szerk.): *A gyermek évszázada.* Osiris, Budapest, 2000.
- Quintilianus (1913): *Szónoklattan.* Budapest, Franklin-Társulat.
- Ratio Educationis (1981). Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta: Mészáros István. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Riesmann, David (1961): *The Lonely Crowd.* Magyarul: *A magányos tömeg.* Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1968., harmadik kiadás: 1983.
- Ross, James, Bruce (1998): A középosztálybeli gyermekek a városiasodó Itáliában a 14. századtól a 16. század elejéig. In: Vajda Zsuzsa - Pukánszky Béla: *A gyermekkor története.* Szöveggyűjtemény, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 139-175. p.
- Rutschky, Katarina (1977): *Schwarze Pädagogik. Quellen zur Naturgeschichte der bürgerlichen Erziehung.* Ullstein Sachbuch, Frankfurt (Main).
- Schiffler, Horst - Winkeler, Rolf (1985): *Tausend Jahre Schule. Eine Kulturgeschichte des Lernens in Bildern.* Besler Verlag, Stuttgart, Zürich.
- Shahar, Shulamith (1990): *Children in the Middle Ages.* London-New York, Routledge. Magyarul: *Gyermekek a középkorban.* Budapest, Osiris, 2000.
- Shorter, Edward (1977): *Die Geburt der modernen Familie,* Reinbek. 196-234. p.
- Spock, Benjamin (1945): *Common Sense Book of Baby and Child Care.* Duell Sloan, New York.
- Stone, Lawrence (1974): *The Massacre of the Innocents.* In *New York Review of Books*, 21, 25-31. p.
- Szabolcs Éva (1991): A család- és gyermekkortörténeti kutatások újabb fejleményei. *Magyar Pedagógia*, 90. 3-4. sz. 170-184. p.
- Szabolcs Éva (1995): Fejezetek a gyermekkép történeti alakulásából. *Új Pedagógiai Közlemények.* ELTE, Budapest.
- Szabolcs Éva (1998) Gyermekkortörténeti szempontok a pedagógiai szakirodalomban. *Magyar Pedagógia*, 3. sz. 253-260.
- Szabolcs Éva (1999): Tartalomelemzés a gyermekkortörténet kutatásában. *Gyermekkép Magyarországon 1868-1890.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szabolcs Éva (2000): *Neveléstörténet és gyermekkortörténet.* In Pukánszky Béla (szerk.): *A gyermek évszázada.* Osiris, Budapest, 2000. 66-76. p.
- Szapor Judit (1987): *Egy vasárnapi történész: Philippe Ariès (1914-1984):* In Philippe Ariès: *Gyermek, család halál.* Gondolat, Budapest, 1987, 415-420. p.
- Szent Biblia. Fordította Károli Gáspár. Brit és Külföldi Biblia Társulat kiadása, Budapest, 1927.
- Tucker, M. J. (1998): A gyermek mint kezdet és vég: gyermeknevelési szokások a 15-16. századi Angliában. In: Vajda Zsuzsa - Pukánszky Béla: *A gyermekkor története.* Szöveggyűjtemény, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 211-232. p.
- Vajda Zsuzsanna (1997): Viták a gyermekkor történeti kutatásában. *Pszichológia*, 3. szám, 285-300. p.
- Vajda Zsuzsanna (1997): Viták a gyermekkor történeti kutatásában. *Pszichológia*, 3. szám, 285-300. p.

- Vajda Zsuzsanna (2000): Gyermekfelfogás és gyermekkora a történelemben. In Pukánszky Béla (szerk.): A gyermek évszázada. Osiris, Budapest, 2000. 80-101. p.
- Van den Berg, Jan Hendrik: *Metabletica of Leer der veranderingen. Beginselen van een historische psychologie.* Nijkerk, 1956. (Metabletica, az ember átváltozása. Egy történelmi pszichológia alapvonalai.)
- Vasas Samu (1993): A kalotaszegi gyermek. A személyiségfejlődés népi hagyományai Kalotaszegen. Kráter Kiadó, Budapest.
- Veczkó József (2000): A gyermek- és ifjúságvédelem alapjai. APC-Stúdió, Gyula.
- Vincze, L. (1991): „Appendix” neveléstörténelmi munkákhoz. (A „fekete pedagógia” történetéből.) Magyar Pedagógia, 3-4. sz. 195-214. p.
- Walzer, J. F. (1998): Az ambivalencia korszaka: amerikai gyermeknevelési szokások a 18. században. In: Vajda Zsuzsa - Pukánszky Béla: A gyermekkora története. Szöveggyűjtemény, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest. 233-256. p.
- Weber, Max (1982): A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat, Budapest.
- Winn, Marie (1981): *Children without Childhood.* Panthon Books, New York. Magyarul: Gyerekek gyermekkora nélkül. Gondolat, Budapest, 1990.